

רשמי סיור שני בעמק הירדן הצפוני

מאת ש. ייבין וב. מייזלר

קבוצת החוקרים מחבר דורשי המזרח העתיק הוסיפה לסייר את אותו השטח המשולש שבין הירדן, הירמוך וים כנרת, שבו התחילה לפעול בשנה שעברה (1). גם הפעם נערך הסיור בימות האביב לפני חג הפסח (31.3.44—5.4.44). בסיור זה השתתפו מלבד מחברי הסקירה גם הה' ד"ר פ. סולמוניקה, הארדיכל' י. פינקרפלד, ד"ר מ. שטקליס וד"ר א. שליט. מאנשי המקום הדריכו את המסיירים הה' מ. בר-קמא, י. אוריא וח. זוננשיין מאשדות יעקב, ז. וינוגרדוב מבית-זרע, חנה זיס, אוריאל, דניאל וחנן משער הגולן. בשטח זכיון חברת החשמל הא"י נהנו המסיירים מעזרתם של שומר המקום מר מ. איזיוביץ והגנן מר עזמי. לכל אלה מביעים המסיירים את תודתם, ובמיוחד הם מכירים תודה למר אברהם רוטנברג על הרשיון לבקר ולחקור בשטח הזכיון, לקיבוצים אשדות יעקב ובית-זרע, שאיכסנו באדיבות רבה את משחתפי הסיור במשך הימים הנ"ל, ולוועדת התרבות של משקי עמק הירדן, שהוסיפה לתמוך במפעל זה בעין יפה בחומר וברוח.

המשלחת חזרה וביקרה בכמה מאותם השטחים, שעברה בהם בסוירה הראשון ובררה מחדש נקודות מספר, שנשארו סתומות לאחר הסיור ההוא. כבסיור הקודם כן גם בסיור זה נתגלו כמה וכמה שרידי ישובים, שלא היו רשומים במפות שהיו לעיני המשלחת, וגם לא נזכרו בספרות המדעית שדנה בשטח זה. בסך-הכול ציינה המשלחת עד היום שבעה-עשר מקומות ישוב עתיקים, שאין להם זכר במקורות הנ"ל; אחד-עשר מהם נתגלו בסיור השני. כמו כן חקרה המשלחת חמישה שרידי ישובים עתיקים, הרשומים במקורות הנ"ל (ר' ציור א').

ביום 31.3.44 אחה"צ יצאו הה' מייזלר, סולמוניקה ושליט, בלוית הה' בר-קמא וזוננשיין, לסייר את חופו הצפוני של הירמוך, למן אדמות אשדות יעקב ועד תחנת הגבול. סיור זה היה מוקדש בעיקרו לגיאולוגיה של הסביבה, בעיקר שכבות הדיאלובים התיכון על המאובנים שבו. שרידי ישובים לא נמצאו בחלק זה של השטח, ואולם כמה שברי כלי-צור נלקטו מעל פני הקרקע.

ביום 1.4.44 יצאו הה' סולמוניקה ושטקליס בלוית מר בר-קמא לסייר את חופו הצפוני של הירמוך, מן המקום הנ"ל לצד צפונית-מזרחית. בביקור הזה נתגלו כמה עובדות מעניינות על המבנה הגיאולוגי של הסביבה ועל הקשרים שבין השכבות הגיאולוגיות ותקופות האבן בארץ-ישראל (2).

מתחנה IV (ר' ציור א') עברו המסיירים לשער הגולן, במקום שהראו להם אנשי המקום כמה כלי-צור וחרסים, שנמצאו בסביבה, בשטח ברכות הדגים השייכות לישוב (אבר-נמל). משם הלכו המסיירים לאורך התעלה החרבה, שנחפרה בימי המלחמה ככיוון דרומה, שארכה כק"מ וחצי. בחצי הקילומטר הראשון לא נראה דבר בתעלה, אולם במרחק זה חתכה התעלה, כפי הנראה, חומה ארוכה, מ' $2\frac{1}{2}$ רחבה, ששרידיה

(1) ר' ידיעות י', עמ' 98 ואילך.

(2) תיאור מפורט של הסיור הזה יבוא בסקירתם של הה' סולמוניקה ושטקליס בחוב' הבאה של ידיעות.

בצבצו יפה מקירותיה הזקופים של התעלה, והמשכה נראה לעין על פני השדות. בעיקר לצד מזרח. כ־250 מ' מדרום לחומה הזאת התחילו להתגלות בקירות התעלה, משני העברים, חרסים בודדים של סוף תקופת הברונזה הקדומה. במקום אחד היו החרסים צפופים ביותר, ושם נמצאה גם קערה שלמה נוסף על כמה שברים. סמוך לשפת השקע של הירמוך נפסקת התעלה ושם נראה בקירה החשוף אותו חתך של שכבות, הנראה גם בתחנה IV, בצוותה עם אותם סוגי הכלים.

ביום 2.4.44 בבוקר יצאו הה' מייזר, סולומניקה, שטקליס ושליט בלוויית אנשי המקום הה' אורא, בר-קמא וחנן לסייר בשטח זכיון חברת החשמל ושם הדריך אותם מר מ. איליוביץ. הסיור החל בחקר החוף הדרומי של ברכת המים הקרובה לשפך הירמוך. הצמחיה העשירה במקום מנעה את האפשרות לחקור את פני הקרקע, ועל-כך הוחלט להמשיך את החקירה על פני הרמה שמעל לשפת המים. בגינת קסרקטיני חי-הספר של עבר הירדן, הנמצאת קרוב לפינה הדרומית-המזרחית של הברכה, נמצאו כמה חלקים ארכיטקטוניים עשויים בזלת (ר' ציור ב' /1-2). חקירה מפני אנשי המקום העלתה, שהשרידים הובאו ממרחקים (יתכן שהובאו מאם קיס). גנן המשק הראה למסיירים ריחים רומאיות (ר' ציור ב' /3), שמצאם לדבריו במי הירמוך.

בחופו הדרומי של הירמוך, במקום שהוא מתרחב ונכנס לברכה, והחוף גבוה וזקוף במקום זה מעל המים, נתגלתה גבשושית-קרקע, הנודעת—לדברי אנשי הכפר בקורה—בשם עֶרְק אֶל-עֵיֶדָה (תחנה VII). חלקה הצפוני של הגבשושית הזאת, שגובה שכבות הישוב שבה מגיע כדי $3'2\frac{1}{2}$ מ', נהרס מכוח חתירתם של מי הירמוך, ומכאן זקפת החוף שבמקום. על פני הגבשושית ניכרים יסודות אבני-גוויל של בזלת וגיר. החרסים שבמקום מעידים על ישובים בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה. בין השאר ניכרו כאן שברי כלים של משח אפור (*gray wash*), האופייניים לתחילת תקופת הברונזה הקדומה, שברי כלי ידיות-מדף, בין חלקות ובין גליות, וחרסי תוצרת דומה לכלים המרוקים האופייניים לבית-ירח (ח'רבת כרך). גם במורד הגבשושית לצד דרום נמצאו חרסים בני אותן התקופות, ויחד עם אלה נמצאו שם, וגם בהיקף רחב יותר סביב הגבשושית, חרסים של התקופה הערבית הקדומה, המעידים על ישוב באותו פרק זמן. אחר הצהרים יצאו כל החברים שהשתתפו במשלחת לבקר את מקום הפירת ברכות הדגים החדשות של קבוצת מסדה. נמצאו שם שתי גבשושיות נמוכות של שרידי ישובים עתיקים: הדרומית-המערבית ניכרה בשרידי כלים מהתקופות ההלניסטית והרומאית, והצפונית-המזרחית—בשרידי כלים מסוף תקופת הברונזה הקדומה (תחנה XV). בשתי הגבשושיות נמצא מספר ניכר של אבנים, שנעקרו מיסודות קירות.

ביום השני 3.4.44 יצאו חברי המשלחת עוד פעם לסייר את שטח הזכיון של חברת החשמל, הפעם לחלקו הדרומי. הם נתחלקו לשתי קבוצות: האחת—ה"ה סולומניקה ושטקליס—טיפלו בחקר הגיאולוגיה והפריהיסטוריה של המקום; והשניה—ה"ה אורא, ייבין, פינקרפלד ושליט טיפלו בחקר התלים. בקצה הדרומי של שטח הזכיון, סמוך למעברות הירדן של גשר נחלים (ג'סר אל-מג'אמע) נמצא ממערב לכביש תל לא גדול המכוסה חרסים החל מן התקופה הכלקוליתית ועד התקופה ההלניסטית; מלבד שתי התקופות הנ"ל נמצאו שרידים ברורים בעיקר מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברזל הקדומה. במקום אחד סמוך לכביש ניכרת על-פני הקרקע פינה מעוגלת של בניין הקשור כנראה בכבשן שקטרו כ־70 ס"מ. שרידי הקיר בנויים לבנים על יסודות אבני גוויל. מקום זה, הידוע בשם אֶם אֶל-הַגְ'אֶר (תחנה VIII) משתרע על שטח של 4-5 דונמים. מצפון מזדקרות מעל פני משטח התל העליון שתי גבעות גבוהות, צרות ותלולות מאוד, אבל רגליים

לדבר, שא"ל הן רק שפכי העפר בלבד, שנערמן בשעת בניין מסילת-הברזל וסלילת הכביש. אחר זאת בקרה המשלחת את האי שנוצר בין הירמוך והירדן על-ידי הפירת התעלה סמוך לתחנת הכוח בנהריים. במרכזו האי נאספו מעל פני השטח כלי-צור, השייכים לתרבות האורייניקית. כמו כן נתגלו במרכזו האי גלגל של אבני בזלת בלתי מסותתות וגלעד (cairn). תחנה זו סומנה במספר XVI, אך אי-אפשר היה לברר מאנשי הסביבה אם ידוע המקום בשם מיוחד כלשהו. על-יד גדר התיל מצפון לאי נמצאו כמה כלי-צור מיסוליתיים.

הגבעה הקטנה ממערב לתחנת הרכבת נהריים מצויינת בכמה קברות מוסלמיים כנראה מהתקופה החדשה ביותר. החרסים המעטים, שנמצאו בסביבות הקברים, היו קטנים ובלתי-אפייניים כל-כך, עד-כי אי-אפשר היה לקבוע בעזרתם דבר.

ביום השלישי בבוקר, 4.4.44, יצאו מבית-זרע ה"ה ז. וינוגרדוב, ייבין, פינקרפלד, שטקליס ושליט ופניהם אל הירדן כדי להמשיך את סיור חוף הירדן המזרחי מהמקום שבו הפסיקו את הסיור (שעבר 3), דהיינו המקום שבו חוצה את הנהר קו הטלפון המקשר את מנחמיה אל הקו המרכזי. בדרך ביקרו שדה תפוחי-אדמה, שבו מצאו חברי המקום בשעתו שברי חרס מתקופת הברונזה הקדומה (?) וכלי-צור (תחנה IX). לדברי אנשי הסביבה נקרא המקום בשם פחואני. על פני המדרון, היורד אל שפת הירדן ממש, מול מנחמיה, נמצאו שוב חרסים רבים מתקופת הברונזה הקדומה, ומשקולת טביעה עשויה חרס. ייתכן שהחרסים והמשקולת נשטפו במי הגשמים מן השדה שמעל המדרון (תחנה X). התחנה משתרעת, כפי הנראה, על פני כף שטח הבלטיה, שיוצר כאן אחד מפיתולי הירדן, עד המקום שבו חוזר הנהר ונעשה צר יותר. פה ושם נמצאו על פני השטח כלי-צור ושברי אבני-בזלת מעובדות. בקצה הלשון, הסמוך למים, נראים על פני הקרקע שרידי בנין של אבני בזלת גדולות ומסותתות במדה מסויימת. בסביבה הסמוכה אל שריד הבניין לא נמצאו חרסים, ואי-אפשר היה לקבוע את זמנו.

כשני ק"מ צפונה מתחנה זו, באחד מפיתולי הירדן, מול הכפר עבדיה (בקו דרום-צפון) נמצאה גבשושית קטנה על גדות העור (תחנה XI). החרסים שנתקטו מעידים על ישוב בתקופות הברונזה הקדומה. הברונזה התיכונה (?), הביזנטית והערבית הקדומה; אבל מכיוון שהגבשושית היתה זרועה שעורה, קשה היה לברר בדיוק את תקופות הישוב המיוצגות במקום.

בפיתול הגדול של הירדן, צפונית מערבית לבית-זרע, נמצאו על פני המדרון הדרומי היורד אל המים הרבה חרסים, שברובם הניכר היו ערביים. במדרגה הראשונה שבמדרון מעל לנהר נמצאו שתי אבני-קשת של בזלת, ונראים הדברים, שיש במקום שרידי בניין המכוסה עתה שפך עפר רב. על החוף עצמו נמצאו כמה חוליות עמוד-בזלת, ולדברי הח' וינוגרדוב היתה כאן גם כותרת, אלא שהיא נעלמה. במרחק כמה מטרים משם נמצאו גם גלעד של שני עיגולים קונצנטריים ובאמצעם מרובע. מצפוננו ניכרו תחת סכך גדול של שיחים וצמחים שרידים של גלעד שני (?) (תחנה XII).

כקילומטר אחד צפונה, בתוך ברך הירדן (דרומית-מערבית ממצבת אס-ג'וני) ניכרת פינה ברורה של בנין גדול הבנוי אבני-בזלת מסותתות סיתות גם (פינה דרומית-מערבית). בלא הפירות במקום אי-אפשר היה לברר את התקופה. לדעת ד"ר שטקליס הבנין הוא מטיפוס הבנין המיגליתי של קבור בני-אסראיל, ואולם חרסים מעטים וקטנים, שנתגלו בין האבנים, שייכים לתקופה הביזנטית-הערבית. מסביב נראים

עוד שרידי כמה חומות ופינות, וייתכן שכולם שייכים למערכת חדרים של בניין גדול. כן נמצאה במקום אבן-ריחיים שבורה של בזלת, מטיפוס ריחיים של שחיקה (תחנה XIII). במרחק חצי ק"מ בקירוב משם צפונה—בקו ישר—בחוף הצפוני של הנהר, במקום שפרץ של בזלת מבצבץ מן הקרקע נמצאו על-פני השדה מכתש-בזלת ואבן ריחיים כקודמת. מפני הצמחים קשה היה לראות אם יש חרסים במקום, אך הח' צבי פיס מדגניה א', שנפגשו בו במקום, מסר כי בסביבה זו נמצאו חרסים שונים, כגון כיסויי-חרס, שבצדם העליון היו גומות לשתי אצבעות להקל על הרמתם, ידיות-מדף אבני-צור ועוד מכתש-בזלת. כלים אלה נמצאו בשדה האספסת שעל שפת המורד. דומה כי מבנהו של המקום מוכיח, שהייתה שם גבשושית-ישוב לא ניכרת ביותר. מר שמואל קוינט מדגניה א' מסר על המציאות במקום הזה, עוד בשנת 1940, למשלחת החברה שעבדה בכנרת, וגם נתן להם אוסף קטן של שברי כלי-חרס, כולם מתקופת הברונזה הקדומה, ומתקופת הברונזה התיכונה א'. חלק משברי כלי-החרס האלה נמצא בדגניה א' (תחנה XIV).

כמה עשרות מטרים מאן נמצאות חרבות גשר (?) ערבי, וכנראה היתה קיימת על-ידו טחנת מים. על-יד מכוון המים של דגניה א' הופסק הסיוור לאורך הירדן. מעניין לציין כי רוב הישובים לאורך הירדן שכנו במורדות הפונים לצד דרום (שמם הצהירים) (תחנות X, XII, XIII, XIV), ורק אחד מהם נשקף לצד צפונית-מערבית (תחנה XI).

ביום ד', 5.4.44 יצאו הה' ייבין, פינקרפלד ושטקליס בלוויית הה' וינגרדוב מבית-זרע, יהודה, דניאל ואוריאל משער-הגולן אל ח'רבת דויר (4). משעה 9 בבוקר ועד שעה 6 אחה"צ טיפלו רוב המשתתפים במדידה חטופה של שרידי הביצורים במקום, כדי לערוך תכנית זמנית של ביצורים אלה, ואילו הה' שטקליס, יהודה ואוריאל סיירו בסביבה הקרובה וטיפלו בחקר השרידים הפריהיסטוריים מצפון לח'רבת דויר (תחנה XVII).

בדיקת שרידי הביצורים במקום גילתה את אחד משערי העיר, בדרום-מערב (ר' ציור ב', 4) ואת מהלך החומה—במדרון התל—מצד צפונית-מזרחית (ר' ציור ב', 5). צפון צפונית-מערבית, מערב ודרומית-מערבית. שער שני היה פתוח כנראה בצד צפונית-מזרחית אל הדרך הראשית העולה במעלה נקרת הירמוך לעבר חמת-גדר, יתכן, כי היה עוד שער שלישי בצד דרומית-מזרחית (שער-המים; ר' להלן).

מצד דרום מגינות על התל זקפות סלעים טבעיות כמעט בלתי פוסקות, והמבצרים השכילו להשתמש בהן לצרכיהם. אם נבנתה עליהן חומה, הרי היום נעלם כל שריד לה (ר' ציור ב', 6). בין הביקור באביב 1942 לזה שבאביב 1943 נעלמו שרידי מערכת המדרגות שעלתה אל שיא התל (כנראה מצד הירמוך, סמוך לפינתו הדרומית-המזרחית של התל). ורק בקושי הצליחו החוקרים למצוא לה עקבות בלתי-ניכרים, כדי לקשר את המקום אל התכנית הכללית הזמנית (5).

בחלקו המערבי של שיא התל ניכרים שרידי חקרה פנימית בת חמש צלעות (6). סגנון הבנייה ודרך הסיתות מלמדים כי אין ליחס את שרידי הביצורים האלה לתקופות

(4) על ח'רבת דויר ר' ידיעות י', ע' 99—100.

(5) ר' ידיעות י', ע' 103, ציור ב'.

(6) להגל מהירות העבודה היה צורך לחזור ולבדוק כמה פרטים במקום, והתכנית המחוקנת תידפס

בחוב' הבאה של ידיעות, יחד עם הדו"ח של ה"ה סולומוניקה ושטקליס.

הברונזה או הברזל, אלא לתקופה הרומאית — כפי הנראה. קביעת תאריכים מדוייקת יותר תתאפשר רק לאחר חפירה במקום. חפירה כזאת בוודאי תגלה גם את שרידי הביצורים בתקופות קדומות יותר, שכן אין לשער כי מקום חשוב כל-כך מבחינה אסטרטגית ישב פרזות בתקופות הברונזה או הברזל.

בניהוי של המקום עוד ישוב מר מייזר לטפל ברשימה מיוחדת. בפעולת מדידה זו נסתיים הסיוור השני בעמק הירדן, ולמחרתו — 6.4.44 — עזבו חברי המשלחת האחרונים את המקום.

